

Fantasi som diskursteoretiskt begrepp och etnologiskt blickfång

ANGELIKA SJÖSTEDT LANDÉN är fil.dr i etnologi vid institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet. I sin forskning intresserar hon sig särskilt för kritiska perspektiv på arbetslivet särskilt i relation till offentlig politik och välfärdsstatens organisering.

Under mina strövtåg genom diskursteoretisk, poststrukturalistisk och feministisk forskning har jag allt oftare stött på begreppet *fantasi* (se till exempel Wallach Scott 2011; Glynos 2001; 2008; Howarth 2010; Glynos & Howarth 2007; Stavrakakis 2008; Cederström & Hoedemaker 2010). I den här artikeln vill jag utforska närmare vad fantasibegreppet kan erbjuda diskursteoretiska och etnologiska analyser. För att diskutera detta kommer jag att illustrera med exempel på resultat från mitt nyss avslutade avhandlingsarbete. Men jag börjar med att lyfta upp några av fantasibegreppets teoretiska och analytiska resurser.

FANTASIBEGREPPETS ANALYTISKA RESURSER

Det fantasibegrepp som jag tar upp i den här artikeln och som fått bäring i diskursteoretiska sammanhang bygger på bearbetningar av Jacques Lacans psykoanalytiska teorier. Tänkare som Slavoj Žižek och Yannis Stavrakakis har i sina analyser använt fantasibegreppet för ideologikritiska studier.¹ Diskursteoretikern Jason Glynos (2008:275) tillstår att det kan verka konstigt att ett begrepp som fantasi skulle kunna ge några konstruktiva bidrag till att förstå mer om vardagslivets "realitet". Men i själva verket har/ges fantasier ofta makt att motivera och strukturera de praktiker som vi alla är insnärjda i. Fantasier om det goda eller rätta, mest effektiva, tillväxtskapande eller demokratiska blir till beslut som formar människors vardagsliv. I det här sammanhanget betraktas inte fantasi som något "överkligt". Däremot beskrivs den som ideologisk till sin karaktär.

Of capital importance in this regard is the fact that fantasy is not just an illusion or a form of fake consciousness that comes between a subject and social reality. Instead it structures a subject's 'lived reality' by concealing the radical contingency of social relations, and by naturalizing the various relations of domination within which a subject is enmeshed (Howarth, 2010:322).

Howarth pekar på att fantasi i det här sammanhanget inte betraktas som något inneboende i enskilda individer, utan något som delas och är kollektivt skapat. Jason Glynos har gjort ett viktigt arbete för att omarbete fantasibegreppet från ett kliniskt till ett socialt begrepp (2001; 2008). Ett problem som dock behöver diskuteras är fantasibegreppets ursprung i psykologin. Etnologer varken kan eller har några ambitioner att "titta in i huvudet på folk" för att se vad de "verkligen tänker". Etnologers observationer, intervjuer och samhällsbeskrivningar kan däremot säga mycket om hur fantasier artikuleras, hur de omtalas, förstås och lever vidare eller glöms bort. Wallach Scott menar till exempel att fantasier kan skapa "commonality based on unconscious associations" (2011:66). Är det omedvetna tillgänglig mark för etnologer att beforska? Glynos (2001:204 ff) har diskuterat några av de problem som kan vara involverade i översättandet av fantasi från psykologisk till socio-politisk nivå. Han understryker att forskaren får intressera sig för fantasi som något strukturerande, processuellt och pågående i sociala sammanhang och relationer. Det blir framför allt intressant att analysera hur människor övertygas av, dras med av eller gör motstånd mot sådana "relations of domination" som Howarth i citatet ovan beskriver som normerande och strukturerande av människors liv.

I denna socialt orienterade tappning av fantasibegreppet dras uppmärksamheten till *både* reproduktiva *och* subversiva aspekter av fantasier och hur människor relaterar till dem. Att ta hänsyn till fantasiers ideologiska karaktär innebär också att analysen riktas mot normer, och särskilt deras status snarare än deras innehåll. Det mest intressanta är inte normerna i sig, utan hur människor förhåller sig till dem. Glynos menar att detta kan hjälpa oss förstå förändring och varför den går fort eller sakta. Denna diskussion är nära kopplad till utvecklandet av ett diskursteoretiskt "logikperspektiv", vilket Anna Sofia Lundgren diskuterar i detta nummer. Fantasibegreppet är särskilt aktuellt i relation till vad som kallas fantasmatiska logiker. I det sammanhanget kan fantasier betraktas som de fantasmatiska logikernas aktiva ingredienser och som ständigt insnärjda i politiska och sociala sammanhang.

Historikern och feministen Joan Wallach Scott är enig med Glynos och Howarth om att fantasibegreppet inte handlar om något "överkligt". Fantasier är socialt och politiskt laddade och kan hjälpa oss att utforska hur sociala sammanhang blir till på samma gång stabila och bräckliga konstruktioner. Wallach Scott (2011) beskriver tre dimensioner av fantasibegreppet vilka hon funnit särskilt användbara. För det första menar hon att fantasier utgör en iscensättning av begär [eng. *setting for desire*], en känsla av att leva "som om". Eftersom fantasin – till exempel fantasin om det goda livet – aldrig kan bli helt uppfyllt underhålls ständigt begäret efter att hitta olika sätt att leva upp till densamma. Detta innebär också att en fantasi inte har något på förhand givet innehåll. Samtidigt blir det också till ett slags hot att leva under på grund

Omlokaliseringen av myndigheten innebar många resor mellan Östersund och Stockholm för de anställda.

Foto: Cornelia Landén

av fantasins normerande karaktär. Att gå emot dess normer kan vara vidhäftat med sanktioner och risken att förlora social status.² Den andra dimensionen av fantasi som Wallach Scott lyfter är att fantasier maskerar konflikter, antagonismer och motsägelsefullheter. Howarth beskriver detta i citatet ovan som att fantasier naturaliserar sociala relationer vilket gör att det blir svårt att se att relationerna skulle kunna formas på andra sätt. Den tredje dimensionen är att en fantasi fungerar som ett narrativ som blir till ett koncentrat av det sociala sammanhang det beskriver [eng. *operates as a (tightly condensed) narrative*].

På så sätt kan fantasier både stänga och sedimentera sociala praktiker (genom att få vissa förhållanden i till exempel arbetslivet att framstå som "naturliga" och som

därmed blir svåra att ifrågasätta) samt öppna dem för förändring (genom att nya begär och drömmar skapas och därmed förändrade relationer och maktförhållanden) (Wallach Scott 2011:49 ff). Genom att utgå från dessa tre dimensioner kommer jag i nästa avsnitt ge några exempel på hur denna dubbelhet kan betraktas i empirisk analys. Att utgå från ovanstående resonemang innebär att min etnologiska blick riktas mot hur social status stod på spel i forskningsmaterialet.

EN FANTASI OM KOMPETENS

Mellan 2005 och 2009 följde jag flytten av en myndighet som enligt regeringens beslut skulle omlokaliseras från Stockholm till Östersund (Sjöstedt Landén

2012b). Under tiden för mitt avhandlingsarbete med att följa omlokaliseringen såg jag många exempel på hur arbetslivets skeenden berörde människor. Omlokaliseringen aktiverade många tankar om framtiden såväl som om det som varit bland de anställda. Som forskare försökte jag hitta sätt att utforska vad sådana drömmar och farhågor om framtiden eller längtan till det förflutna betydde för det som skedde i nuet. Jag blev allt mer uppmärksam på hur fantasier formar olika framtider som i sin tur gör vissa handlingar mer begripliga än andra. En viss syn på framtiden legitimerar vissa handlingar och förkastar andra. Det ligger en tydlig maktdimension i vilka framtider som blir möjliga att tänka och göra.

Flyttandet av myndigheten präglades av att nästan inga ur personalen som arbetat i Stockholm följde med till den nya lokaliseringsorten. Därför behövdes en i det närmaste helt ny arbetsstyrka anställas i och med flytten. Den viktigaste resursen inom denna myndighet var kunskap. Detta var också det svåraste att flytta. Kunskapen hängde ihop med människor, och dessa människor ville ju inte flytta. En kunskapsöverföringsprocess inleddes där kunskap skulle föras över från de stockholmsanställda till de nyanställda i Östersund.

Medan jag följde hur flyttprocessen fortlöpte, observerade jag hur arbetsstyrkan beskrevs. De anställda i Stockholm omtalades som "de gamla" och beskrevs ofta som experter besittande en spetskompetens och som eldsjälur som brann för sin specifika fråga. De nyanställda kallades för "de nya" och omtalades i stället som unga och oerfarna generalister trots att många var specialiserade akademiker och forskare. När de nyanställda beskrev sig själva gjordes inga skarpa gränser mellan

privatliv och arbetsliv. De nyanställda berättade att de fått många trevliga arbetskamrater som betydde mycket för dem på det nya jobbet. Många var nyinflyttade till orten och flera umgicks på arbetet såväl som på fritiden. Man talade om en nybyggaranda och en speciell samhörighet mellan dem som nu skulle bygga upp något nytt i Östersund. I intervjuerna berättades om hur denna nybyggaranda var en viktig del av arbetsklimatet på arbetsplatsen.

I ivern att bygga upp något nytt och spännande infann sig ett förhållningssätt till jobbet som innebar många långa timmar. Här talades speciellt om att de "duktiga unga tjejerna" jobbade väldigt hårt och var mycket ambitiösa. Ord som "plikt-känsla" och "lojalitet" uppfattades som kännetecknande för de "unga ambitiösa tjejerna". Att uppfylla sin plikt och utan att göra sig besvärlig underordna sig formella såväl som informella ordningar var deras sätt att "göra ett bra jobb". Samtidigt omtalades detta som ett problem. Det ambitiösa förhållningssättet till jobbet kunde slå tillbaka mot den som jobbade för mycket och det kunde resultera i att vissa mädde dåligt, att det blev skadligt för hälsan och till och med för arbetsmiljön. Arbetsstyrkan omtalades som "ambitiösa", "unga" och "duktiga tjejer", men tillskrevs samtidigt egenskaper som i sin tur uppfattades som problematiska både för dem själva och för kollektivet.

Talet om de unga ambitiösa tjejerna kan läsas som en fantasi om kompetens.³ Denna fantasi om arbetsstyrkans egenskaper blev till ett "kondenserat narrativ" (Wallach Scott 2011:50) som generaliserade över hela den nya arbetsstyrkan – även de som själva inte identifierade sig som vare sig unga, ambitiösa eller tjejer. Att skilja "gamla" och "nya" kompetenser

åt både producerade och maskerade konflikter. Å ena sidan uppstod ett polariserande av två åtskilda grupper i ett vi-och-dom som de anställda behövde förhålla sig till, men som många anställda både i Stockholm och Östersund uppfattade som besvärligt och försvarande av arbetssituationen. Å andra sidan hade fantasier om kompetens en stabiliserande effekt i en situation av osäkerhet och oro på arbetsplatsen. Arbetsvardagen hade ju skakats om då alltifrån personal och deras kunskap till inventarier och IT lyftes upp med rötterna för att planteras om på annan ort.

Fantasin om unga ambitiösa tjejer blev till en beskrivning av vissa kompetenser som ansågs åtråvärda i den stora omställning som myndigheten gick igenom i och med omlokaliseringen. De yngre kvinnor som fanns på arbetsplatsen omtalades som att de utförde sina uppgifter på lojala plikttrogna och ambitiösa sätt. Dessa beskrivningar innefattade de sätt på vilka olika medarbetare uppfattades *utföra* sina arbetsuppgifter och blev till något som de anställda behövde förhålla sig till i sin arbetsvardag. Även om dessa förhållanden upprörde de anställda, så var det ändå många som "accepterade" fantasin om de unga ambitiösa tjejerna och som försökte agera i enlighet med denna. Och det är just i dessa lägen av analysen som jag tror att fantasibegreppet kan ha stor betydelse för etnologiska analyser på många olika fält. Det vill säga i analysen av just vad som *griper tag i människor så att de även blir investerade i, och fäster sig vid, den fantasi de samtidigt kritiserar.*

I mina ögon erbjuder diskursteorin användbara verktyg för att fördjupa förståelsen för, och de politiska implikationerna av, sådana fantasier. Tre konkreta ingångar utgörs av Wallach Scotts förslag som

nämndes ovan. Vilka kulturella begär försöker fantasin, och de som identifierar sig med den, tillfredsställa (vilka vinner på en arbetskraft bestående av duktiga flexibla tjejer)? Vilka villkorande omständigheter är det som osynliggörs när människor beskriver sina fantasier och vad dessa motiverar dem att göra (t.ex. flytta till Östersund för att ta ett jobb)? Vad händer när en fantasi om ett specifikt fenomen naturaliseras och blir till allmängods (som när arbetsstyrkan i Östersund beskrevs som ung och ambitiös)?

Genom att belysa dessa frågor med detaljerat empiriskt material kan beskrivningar på mikronivå relateras till mer övergripande processer. En till synes banal längtan efter (fantasi om) att leva i en mindre stad med kortare avstånd och nära till naturen kan visa sig inte bara tona ned eventuella känslor av misslyckande för att man inte lyckats få jobb i storstaden, men också vara en fantasi som producerar en arbetskraft som passar i ett visst politisk-ekonomiskt system. Detta var också vad som stod på spel i exemplet med fantasin om de unga ambitiösa tjejerna som både lovande och samtidigt problematisk arbetskraft.

Med detta kortfattade exempel från en komplex och omfattande process vill jag i det följande återkomma till den inledande frågan om fantasibegreppets potential för diskursetnologiska analyser.

FANTASI I ETNOLOGISKT BLICKFÅNG

Att använda diskursteori som analytisk "verktygslåda" är ett sätt bland många att skapa teoretiska ord för omgivningen och världen och människors positioner i den. Jag har velat lyfta in fantasibegreppet som en potentiell resurs för undersökningar av

vad som ger riktning och energi till människors handlande. Detta har betydelse i analyser av förändringsprocesser och dess maktförhållanden.

Man kan så klart fråga sig varför inte diskursbegreppet räcker till? Vad är det för skillnad på en *diskurs* om kompetens och en *fantasi* om kompetens? Blir fantasibegreppet bara en annan etikett för vad vi redan analyserat som diskurser eller kulturella föreställningar i olika empiriska studier? Här menar företrädare för diskursteorin att fantasibegreppet har potential att metodologiskt binda ihop flera aspekter av analysen: dels kartläggandet av fantasier/(diskurser?) och dels de drivkrafter som gör att människor relaterar till dessa fantasier och identifierar sig med dem (Glynos 2008:278; 2010; Glynos & Howarth 2007). Glynos och Howarth skriver också in begreppet fantasi i sitt teoretiska bygge på ett sådant sätt att de kan föreslå ingångar för att angripa den studerade fantasin. Vad är dess innehåll och hur relaterar subjekt till fantasin? Vad är fantasins status (är den ifrågasatt eller inte) och är subjekts engagemang i fantasin omedvetet eller medvetet?

Det som står på spel i Glynos, Howarths och Wallach Scotts ingångar till fantasibegreppet är frågan om kritik. Här bidrar deras teoretiseringar av fantasi med ett begreppsligt språk för något som redan ligger många etnologer varmt om hjärtat: att skapa motberättelser, att visa alltings kontingenta karaktär, att förstå sociala, kulturella och politiska transformationer.

NOTER

¹ För översikt se Glynos 2001; 2008.

² Glynos & Howarth diskuterar detta som fantasiers olika dimensioner i termer av horrfic och

beatific fantasies (2007:147. Se även diskussion om detta i Lundgrens artikel i detta nummer).

³ För en utförlig analys av intervjumaterial med nyanställda se Sjöstedt Landén (2012a). Beskrivningen av arbetsstyrkan bygger på min avhandling *Moved by relocation* (2012b).

REFERENSER

- Cederström, Carl & Hoedemaekers, Casper, 2010. *Lacan and Organization*. Mayfly Books.
- Glynos, Jason, 2001. "The grip of ideology: A Lacanian approach to the theory of ideology", in *Journal of Political Ideologies*, 2001, 6, 2, 191–214.
- Glynos, Jason, 2008. "Ideological fantasy at work", in *Journal of Political Ideologies*, 13, 3, 275–296.
- Glynos, Jason & Howarth, David, 2010. *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. London: Routledge.
- Howarth, David, 2010. "Power, discourse and policy: Articulating a hegemony approach to critical policy studies", in *Critical Policy Studies*, 3, 3–4, 309–335.
- Sjöstedt Landén, Angelika, 2012a. "A fantasy of 'the ambitious young girls' as flexible knowledge worker subject", in *Nordic Journal of Feminist and Gender Research* (NORA).
- Sjöstedt Landén, Angelika, 2012b. *Moved by Relocation: Professional Identification in the Decentralization of Public Sector Jobs in Sweden*. Umeå: Institutionen för kultur- och medievetenskaper.
- Stavrakakis, Yannis, 2008. "Peripheral vision: Subjectivity and the organized other; between symbolic authority and fantasmatic enjoyment", in *Organization Studies* 29, pp. 1037–1059.
- Wallach Scott, Joan, 2011. *The Fantasy of Feminist History*. Duke University Press.

SUMMARY

Fantasy as Discourse Theoretical Concept in Ethnological Focus

(Fantasi som diskursteoretiskt begrepp och etnologiskt blickfång)

This article reviews the possibilities for utilizing the concept of fantasy in studies combining dis-

course theory and ethnology. It considers the Lacanian concept of fantasy that has been worked into socio-economic and cultural analysis by Jason Glynos, David Howarth and Joan Wallach Scott. The author suggests that the concept of fantasy could make analytical contributions for answering questions of why subjects get caught up in, and are gripped by, norms and social rules that they might not agree with. It could also contribute with a

theorization of the critical practices of creating counter-narratives and revealing contingencies.

Keywords: ethnology, discourse theory, fantasy, critique.

*Angelika Sjöstedt Landén, PhD, Ethnology,
Department of Culture and Media Studies, Umeå
University, Umeå, Sweden.*